

FILOZOFICKÉ SKÚMANIA O VEDE A POVAHE VEDECKEJ PRAVDY

E. M. ČUDINOV: *Povaha vedeckej pravdy*. Pravda, Bratislava 1981, 320 s.

Dejinnofilozofické analýzy presvedčivo ukazujú, že predmetový vývin filozofie nie je porovnateľný s vývinom na jej pôde sa formujúceho poznania. Mnohé problémy prestali byť pre filozofiu zaujímavé, vo viacerých prípadoch rozvoj mimofilozofického poznania viedol k presunom tradičnej problematiky z oblasti filozofie na pôdu faktuálnych vied; existujú však aj také problémy, ktoré „odolávajú“ prudkej inovácií a zmenám v usmernení záujmov filozofie, ktoré sú mimoriadne rezistentné voči snahám zbaviť filozofiu nevyhnutnosti uspokojivo ich riešiť. Jedným z takýchto problémov je filozofická reflexia pravdy, resp. vedeckej pravdy. Náročnú analyticko-kritickú bádateľskú prácu, ktorej výsledkom je náčrt situácie a súčasného filozofického stavu (či presnejšie gnozeologického) skúmania vedy a vedeckej pravdy, vykonal prof. E. M. Čudinov, doktor filozofických vied, v monografii *Povaha vedeckej pravdy*, ktorá sa začiatkom tohto roku objavila na našom knižnom trhu aj v slovenskom preklade.

Filozofická teória vedeckej pravdy má svoje vlastné dejiny, má však aj mnohé ťažké problémy, ktoré nevedela prekonať v minulosti a ktoré pre veľkú časť súčasného nemarxistického filozofického myslenia nie sú uspokojivo riešiteľné, pretože len prijatie určitých východiskových predpokladov (nestanovených ľubovoľne, ale na základe dôkladných logicko-genetických a historických analýz) vedie k formovaniu adekvátneho filozofického obrazu vedy v jej zložitej štruktúre. Napriek veľkému množstvu pokusov

v minulosti i dnes len nemnohé filozofické teórie dokážu objasniť proces vedeckého poznania a podstatu vedeckej pravdy. A ukazuje sa, že vývin vedy „sťažuje“, problematizuje, zvyšuje náročnosť metateoretickej reflexie vedeckého poznania vôbec a filozofickej osobitne. Dôvody tohto stavu naznačuje napr. B. M. Kedrov, keď o súčasnej vedeckej revolúcii hovorí, že práve v nej dochádza k zjednocovaniu štruktúrneho hľadiska s genetickým, idey jednoty sveta s ideou vývinu, postupujúc stále hlbšie k obnažovaniu skrytých podstát, pričom sprievodným znakom tohto procesu je prechod od názorného, mechanického modelovania k nenázornému, matematickému modelovaniu, konštruovaniu ideálnych typov objektov; prehľbuje a zvyšuje sa význam teoretického poznania, dochádza k radikálnej prestavbe teoretického obrazu sveta a skutočne revolučnú prestavbu zaznamenáva aj sama vnútorná logika vedeckého poznania. V tejto situácii E. M. Čudinov začína svoje úvahy myšlienkou, že len ťažko by sme hľadali zaujímavejší problém filozofického skúmania vedy, ako je problém pravdy, ktorá sa vo filozofii objavovala nielen ako cieľ poznávania, ale predovšetkým ako významný predmet jej skúmania. Ťažko by sme však súčasne hľadali problém, ktorý súvisí so samou podstatou vedy, s jej dynamickou štruktúrou, rozvojom či funkciou vedeckého poznania viac, než problém charakteru pravdy vo vede, či pravdivosti jej výrokov. Metodologický rozmer skúmania pravdy a pravdivosti priamo naznačuje nevyhnutnosť

chápať ho ako primárne významnú, ústrednú tému filozoficko-gnozeologickej analýzy vedy. Nespornou prednosťou nami recenzovanej monografie E. M. Čudinova je ukázanie na problémy pravdy, vznikajúce v procese vedeckého (predovšetkým prírodovedného) poznania, tzn. uprednostnenie problémového prístupu pred deskripciou štruktúry, foriem či klasifikácie a názorov na pravdu. V tomto zmysle autor naznačuje, ktoré z mnohých problémov považuje za nevyhnutné riešiť, resp. ktoré sa vynárajú nad ostatné, vysoký stupeň všeobecnosti vedeckých teórií a formy ich overovania, zdôvodňovania, resp. pravdivosti, prehľbovanie abstraktnosti (napr. v dôsledku stále rozsiahlejšieho využívania matematických metód, ...) vedeckých teórií a problém ich objektívnosti, semiotické problémy spojené s formulovaním, formalizovaním, resp. interpretáciou teoretických projektov; ak je striedanie teórií samo osebe procesom prehľbovania našich poznatkov o svete, pričom tento proces je relatívne kontinuálny, avšak obrazy sveta, ktoré sú spojené s rozličnými teóriami, sú podstatne odlišné, diskontinuálne. V konkrétnom obsahu je práca rozdelená na skúmanie všeobecných otázok podstaty pravdy a jej kritérií, ktoré umožňujú prejsť k „menej všeobecným, avšak metodologicky závažným problémom pravdy“ (s. 10) — k problémom apriórnej zložky vedeckého poznania, zlučiteľnosti aktivity subjektu a objektívnosti pravdy, problému kontinuity vo vývoji fyzikálneho poznania a nakoniec problému dialektiky pravdy a omylu.

Je nesporné, že zložitost skúmanej problematiky podmieňuje výber adekvátnych metodologických prístupov jej riešenia. Je ale rovnako nesporné, že „význam dialektickomaterialistickej teórie pravdy môžeme v plnej miere pochopiť a oceniť len v kontexte dejín filozofických hľadanií riešenia toh-

to problému“. (s. 13) Predovšetkým preto, že aj v gnozeologickom zmysle rozlišujeme viaceré interpretácie pravdy (napr. pravda ako zhoda poznatkov so skutočnosťou, ako logická neprotirečivosť, vzájomná zhoda poznatkov, ako užitočnosť či efektívnosť poznania, pravda ako dohoda, konvenčia, pravda ako skúsenostná verifikovateľnosť, ...), ktoré sa v reálnom vývine filozofických teórií objavovali v minulosti a existujú aj dnes. Aktuálnosť riešenia problému vedeckej pravdy sa zvyšuje aj tým, že „spory medzi filozofmi o pojme pravdy nemajú terminologický, ale svetonázorový charakter“ (s. 15) a vo svojich východiskách sa dotýkajú riešenia základných rovín filozofickej teórie. E. M. Čudinov vo svojej práci preto dôsledne uplatňuje historický prístup, ukazuje dynamiku vývinu problému a rekonštruuje proces hľadania jeho riešenií v dejinách filozofického myslenia, pričom dostatočné miesto a priestor ponecháva spôsobu súčasných interpretácií v nemarxistických smeroch (predovšetkým vo variantoch pozitivizmu) v protiklade k dialektickomaterialistickej interpretácii.

Historicky najstaršou koncepciou pravdy je tzv. klasická koncepcia, podľa ktorej je pravda interpretovaná ako zhoda myšlienok so skutočnosťou (najmä v súčasnej nemarxistickej literatúre je táto koncepcia nazývaná tiež teóriou korešpondencie). Avšak nielen ústredným pojmom, ale aj ústredným problémom tejto koncepcie je sám pojem „zhody“. Jeho vágnosť umožňuje interpretovať klasickú koncepciu pravdy (často) vo veľmi odlišných spôsoboch, a to od naivného, jednoduchého myšlienkového kopírovania reality až k (napr.) lingvisticky orientovanému izomorfizmu logických štruktúr jazyka a extralingvistickej skutočnosti (L. Wittgenstein). E. M. Čudinov v tejto súvislosti ukazuje na najdôležitejšie z viacerých

problémov, ktoré sú spojené s touto koncepciou: povaha samotnej poznávanej reality, jej ontologický štatút, objektivnosť, ...; charakter zhody medzi myšlienkami a realitou: kritérium pravdy (paradox jeho nekonečného regresu — Sextos Empeirikos, tzv. Nelsonov paradox). Historickými alternatívami klasickej koncepcie boli koherenčná a pragmatická koncepcia pravdy, keď prvá zdôrazňuje logickú neprotirečivosť a druhá praktickú užitočnosť pravdy, resp. výrokov a ich systému namiesto pôvodne uplatňovanej korešpondencie myšlienkového obsahu s charakterom skutočnosti. Logicky neprotirečivý systém výrokov však nemusí byť v zhode so skutočnosťou, resp. túto zhodu nezaručuje práve tak, ako užitočnosť nie je kritériom pravdivosti, ale jej dôsledkom. A ani modernizácia pragmatizmu v operacionalizme (P. W. Bridman) tým, že „užitočnosť“ nahrádza „možnosť operovania“ pojmami a ich „fungovanie“ neposúva riešenie problému za pôvodné východiská. Ak sú obidve koncepcie alternatívami klasickej a „výsledkom hypertrofovania aktívnej úlohy subjektu v poznávacom procese“ (s. 27), potom Tarského sémantická teória pravdy je pokusom o jej racionalizáciu. Je síce formálne presná, ale obsahovo chudobná a „v podstate dosahuje iba jedno — logicky neprotirečivú definíciu pojmu pravdy“ (s. 37), čo je však skutočne málo, pretože teóriu pravdy nie je možné vyčerpať jej definovaním. V závere prvej časti knihy autor zdôrazňuje, že dialektickomaterialistické učenie o pravde nadväzuje na klasicкую koncepciu pravdy a zároveň ju kvalitatívne prekonáva predovšetkým tým, že zdôvodňuje objektivnosť pravdy, zavádza pojem objektívnej reality (referent pravdy) a skúma jej predpoklady a podmienky v spojitosti s pojmom spoločenskohistorickej praxe.

Filozofická reflexia vedy považovala určenie vhodného kritéria pravdy za samozrejmu súčasť, čo však — ako sa ukázalo — nie je vôbec jednoduché. Predmarxistickej a nemarxistickej filozofii vedy sa to nepodarilo doteraz. „Problém kritéria pravdy sa stal kameňom úrazu aj pre všetky smery súčasnej buržoáznej filozofie. V porovnaní s filozofiou 18. — 19. storočia sa v riešení daného problému nedostala ani o krok ďalej. Nezávideniahodný obraz pre filozofiu, ktorá si nárokuje riešiť problémy súčasnej vedy!“ (s. 65) Efektívnou cestou nemôže byť ani prehlásenie, že kritérium pravdy jednoduchého nejestvuje (K. Popper), a teda nie je nutné ho hľadať. E. M. Čudinov sa v tejto časti svojej práce pokúša ukázať na najdôležitejšie filozofické aspekty problému kritéria pravdy, odmieta jeho redukovanie na hľadanie metód overovania pravdivosti konkrétnych výrokov, ako aj názor, že formálny dôkaz zabezpečuje výroku jeho pravdivosť, nakoľko už K. Gödel (a po ňom A. Tarski) dokázal, že počet dokázateľných tvrdení sa nezhuďuje s počtom tvrdení pravdivých. Iný problém súvisí s potrebou verifikovať určitú teóriu mimo jej vlastného rámca. Rieši sa tak, že (napr. fyzikálnu) teóriu budeme považovať za potvrdenú vtedy, keď ju hypoteticko-deduktívnou formou priradíme ku skúsenostným dátam, ktoré sa nezúčastnili zrodu tejto teórie. A nemenej skutočných ťažkostí prinášajú aj logické a historické teórie potvrdenia (Hempelov paradox, Carnapovo nahradenie vedeckej pravdy pravdepodobnosťou, Popperova negatívna potvrditeľnosť, problém neempirického kritéria, napr. jednoduchost, potvrdzovanie teórií „novými“ faktami, paradigmálne teórie a Kuhn-Feyerabendova téza). Situáciu je možné stručne charakterizovať takto: stupenci logických teórií potvrdenia vidia v existujúcich faktoch základ pre izolo-

vané overenie každej teórie, historické teórie sa obmedzujú len na nové fakty, Kuhn a jeho stúpenci uprednostňujú uplatnenie paradigiem vedeckého spoločenstva. (s. 119) Skutočné riešenie však tieto prístupy nepredstavujú. Je spojené s dialektickomaterialistickým chápaním praxe ako kritéria pravdy, ktoré E. M. Čudinov (aj v protiklade s pragmatickým chápaním) podrobne rozvádza. Vychádza pritom z Marxovej tézy o Feuerbachovi, podľa ktorej otázku pravdivosti, resp. predmetnej pravdivosti ľudského myslenia nie je možné riešiť v rámci samého myslenia, ale jeho prekročením, resp. prekročením hraníc samého poznania.

Analýzou Baconových, Descartových, Lockových, Leibnizových, Humových a Kantových názorov začína autor skúmanie problému, či existujú apriórne pravdy, podrobne skúma názory predstaviteľov novopozitivistickej filozofie, ale aj ich kritikov, napr. Quinovo odmietnutie novopozitivistického princípu samostatného empirického overenia jednotlivých výrokov vedy, analyzuje Quinovu a Duhemovu konvencionalistickú orientáciu (Duhemova — Quinova téza), samostatne sa zaoberá problémom empirického zdôvodnenia geometrie a empirickými základmi metodologických princípov fyziky. Ostrie autorovej kritiky je namierené proti neopozitivistickým interpretáciám niektorých metodologických princípov fyziky (napr. jednoduchosti, pozorovateľnosti, zhody, príčinnosti,...) v podobe ich redukcie len na technické postupy, resp. normy vedeckej činnosti. Autor súčasne zdôvodňuje neudržateľnosť ich aprioristického chápania, ale aj slabé miesta Lakatosovej snahy o prekonanie metodologického apriorizmu. Avšak — uzatvára túto časť svojej práce E. M. Čudinov — „neudržateľnosť apriorizmu umožňuje lepšie pochopiť a oceniť hĺbku marxistickej tézy ako kritériu pravdy; nielen tzv.

empirické, ale aj teoretické výroky... napokon priamo alebo nepriamo podliehajú praktickému overeniu; prax nie je jedným z kritérií pravdivosti vedeckých poznatkov, ale je ich jediným kritériom“. (s. 195)

Reálny a najmä od 17.—18. stor. stále sa zrýchľujúci vývin vedeckého poznania „zreteľne ukazuje zákonitosť rastu aktivity subjektu“ (s. 196), čo vyvoláva mnoho otázok o možnostiach dosiahnuť objektívnu pravdu u všetkých, ktorí odmietajú, resp. nedostali sa na stanoviská dialektického materializmu. Objavili sa dve krajnosti, z ktorých jedna odmieta uznanie objektívnej pravdy v záujme zachovania možnosti aktivity subjektu, druhá odmieta aktivitu subjektu, v záujme zachovania možnosti objektívneho opisu sveta. Obidve krajnosti sa zhodujú v uznaní nezlučiteľnosti aktivity subjektu s jeho úsilím vystihnúť objektívnu pravdu. V tejto časti svojej práce autor úspešne dokazuje, že aktivita subjektu vôbec nevedie k negácii pojmu objektívnej pravdy“. (s. 197)

Heisenberg a neskôr Feyerabend sa zaslúžili o vznik mýtu o osobitnej úlohe pozorovateľa v súčasnej fyzike, najmä v dvoch jej významných teóriách — teórii relativity a kvantovej mechanike. E. M. Čudinov presvedčivo ukazuje, že v obidvoch prípadoch „téma o osobitnej úlohe pozorovateľa... nie je ničím iným než mýtom; je metodologicky nesprávnou interpretáciou aktivity subjektu v súčasnej fyzike“. (s. 199) V tomto zmysle filozoficky relevantné a významnejšie sú problémy objektívnosti pravdy, ktoré sa objavujú v súvislosti s konceptualizáciou predmetu a vznikom tzv. teoretizovaného sveta ako predmetu poznania, ktorý prešiel konceptualizáciou. Práve proces konceptualizácie sveta robí problém objektívnej pravdy skutočne naliehavým. „Otázku objektívnej ne-

vyhnutosti teoretizovaného sveta vyriešil dialektický materializmus. Riešenie vychádza z uznania určujúceho vplyvu štruktúry bytia na štruktúru poznávacieho procesu; dialektický materializmus upozornil na také stránky materiálneho sveta, ktoré vyžadujú na svoje zobrazenie teoretické myslenie a vytvorenie ideálnych konštrukcií, tvoriacich teoretizovaný svet.“ (s. 223) A rovnako významná úloha stojí pred filozofiou v súvislosti riešiť problém reality vo vzťahu k teoretizovanému svetu, resp. problém pravdy a teoretizovaného sveta v situácii, keď „spätost teoretických objektov s objektívnym svetom je „viditeľná“ iba v najjednoduchších teóriách; zvyšovanie abstraktnosti fyzikálnych teórií ako výsledok ich intenzívnej matematizácie komplikuje túto súvislosť; mnohé teoretické objekty... nemajú bezprostredné referenty vo forme materiálnych objektov, hoci nemôžeme povedať, že nemajú objektívny obsah“. (s. 233) Záver tejto kapitoly venuje autor analýze problému existencie objektívnej pravdy a tzv. ekvivalentných opisov, t. j. objektívnosti, resp. objektívnej pravdivosti rôznych teórií, ktoré majú rovnaké empirické dôsledky.

To, že vedecké pravdy sú vždy poznamenané subjektívnymi aspektami, aktivitou subjektu, nevyhnutnosťou jej uplatnenia v reálnom poznávaní, nepredstavuje jediný zdroj úvah o možnostiach objektívnej pravdy. „Rovnako dôležitá je aj druhá časť problémov, ktoré vznikajú v súvislosti s analýzou vedeckého poznania ako vyvíjajúceho sa systému“ (s. 273), problémov, ktoré sú podmienené historickým vývinom, genézou a striedaním sa vedeckých teórií.

Protikladom dialektickomaterialistickej koncepcie, podľa ktorej vedecké poznanie ako proces čoraz hlbšieho a úplnejšieho zobrazovania materiálneho sveta je v zásade neohra-

ničený (neohraničenosť tohto procesu uznávali napr. Newton, Einstein...), je tzv. finitistické chápanie vývoja vedy [lord Kelvin, Feynman...]. Vychádzame z predpokladu, že „praktická nevyčerpatelnosť“ (Engels) (tzn. nekonečná rozmanitosť javov v rámci konečného množstva už známych foriem hmoty) sa musí doplniť nevyčerpatelnosťou množstva foriem hmoty, z čoho môžeme odvodiť, že množstvo objektívnych zákonov materiálneho sveta je neohraničené. Ak svet je vždy bohatší než teoretické schémy, ktoré ho zobrazujú a ak jeho materiálna nevyčerpatelnosť je súčasne objektívnym predpokladom neobmedzenosti, nekonečnosti vedeckého poznania, potom doteraz presadzujúcou sa formou vývinu vedeckého poznania je striedanie sa vedeckých teórií, ktoré tvoria jeho historický obsah. Toto stanovisko predstavuje síce prekonanie finitistických koncepcií, ale súčasne sa objavuje potreba filozoficky vymedziť pojem vedeckej revolúcie a riešiť povahu vzťahu medzi starými a novými teóriami vedy. Diskusie tohto druhu boli iniciované najmä pod vplyvom *Štruktúry vedeckých revolúcií* T. Kuhna a jeho stotožnením vedeckej revolúcie s nástupom novej paradigmy, nového spôsobu videnia sveta, so vznikom celkom nového teoretizovaného obrazu sveta. Ak striedanie sa vedeckých teórií je historickou skutočnosťou, reálnou cestou pokroku vedy, potom vyhnúť sa problému alternatívnych ontológií (viažúcich sa na jednotlivé teórie) je možné tak, že „odmietneme metafyzické chápanie reálneho predmetu vedeckého poznania a prijmeme dialektickú koncepciu, podľa ktorej vo vedeckom poznaní nepracujeme so svetom samým osebe, ale so svetom, daným nám prostredníctvom praxe“. (s. 281) Vzťah kontinuity starých a nových vedeckých teórií navrhuje riešiť E. M. Čudinov skúmaním štyroch aspektov: 1. zaradenie

pravdivých prvkov starej teórie do novej teórie, 2. vzťah hraničného prechodu (zákony novej ako hraničné prípady starej teórie), 3. syntéza teórií na základe logiky doplniteľnosti (aj navzájom sa vylučujúce teórie môžu obsahovať prvky poznania), 4. kontinuita podľa triadickej schémy (nová teória T_2 môže úplne zavrhnúť teóriu T_1 , ale ešte novšia teória T_3 , ktorá je hraničným prípadom T_2 , môže reprodukovať niektoré myšlienky T_1). Objektívnym základom kontinuity vedeckého poznania je materiálna jednota sveta, ktorú postupujúce vedecké poznanie stále vo väčšej miere potvrdzuje. Pojmovým vyjadrením týchto procesov je v dialektickom materializme absolútna pravda, ktorá by bola fikciou, keby neexistovala kontinuita vedeckého poznávania. Jej protikladom nie je relatívna pravda, ale relativizmus, ktorý „hypertrofuje moment relatívnosti pravdy a stavia ho proti objektívnosti“. (s. 284) V tejto súvislosti autor odmieta Kuhnov relativizmus absolutizujúci rozdiely medzi starými a novými paradigmami (teóriami). Záver tejto časti Čudinovovej práce je venovaný náčrtu dialektiky pravdy a omylu vo vedeckom poznaní, pretože „obraz vyvíjajúcej sa vedy nebude úplný, ak sa obmedzíme iba na analýzu vedeckej pravdy a

omylu vo vedeckom poznaní a neukážeme miesto omylov vo vede. Omyly sú dôležitým momentom dialekticky sa vyvíjajúceho vedeckého poznania, umožňujú lepšie pochopiť vedecké poznanie ako celok, ale aj povahu vedeckej pravdy osobitne.“ (s. 290) Pravde zvyčajne predchádza refaz omylov a aj keď je zrejmé, že nemajú rovnakú hodnotu ako pravda, plnia určitú poznávaciu funkciu a nie sú len negatívnou formou poznania, nakoľko nadobúdajú charakter relatívnych právd.

Monografia E. M. Čudinova *Povaha vedeckej pravdy* významným spôsobom rozširuje počet prác metodologického charakteru, ktoré sa v poslednom čase objavujú na našom stále menej skromnom filozofickom knižnom trhu. Je napísaná pre špecialistov, ale mnoho prekvapení prinesie aj pozornému čitateľovi z ľubovoľnej oblasti vedného bádania. Najviac v nej iste nájdú záujemci o metodologické problémy vedy a najmä fyziky. Úsilie, ktoré čitateľ vynaloží na pozorné sledovanie autorových myšlienok, sa iste vyrovná obohateniu každého o nové horizonty, v ktorých sa pozerá na procesy vo vede a vedeckom poznávaní, tzn. v oblasti, ktorá sa stáva mimoriadne významnou spoločenskou aktivitou.

František Mihina

OTÁZKY SPOLOČENSKEJ ZODPOVEDNOSTI V CENTRE ETICKÝCH ÚVAH

L. I. GRJADUNOVA: *Sociálna zodpovednosť v usloviach rozvitoho socializmu*. Kiev 1979, 133 s.

Problematika spoločenskej zodpovednosti osobnosti zostáva neustále v centre pozornosti filozofických a etických skúmaní. Príčinou aktualizácie týchto otázok je zosťrenie ideologického boja prebiehajúceho medzi dvomi svetovými spoločenskými sústavami, ako aj to, že v súčasných

podmienkach vzrastá význam spoločenskej zodpovednosti i v súvislosti s úlohami boja proti nemarxistickým teóriám, ako aj proti ešte stále existujúcim maloburžoáznym prežitkom vo vedomí ľudí.

V podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti, kde do-